

Cigányok, honnét jöttök — merre tartanak?

(Kozmosz Könyvek, Budapest 1983.)

Van-e „cigánykérdés” Magyarországon? — vetődik fel az iskolai nevelés, az egészségügyi és szociális ellátás, a jogszolgáltatás és a társadalmi élet számos más területén. Hogy egy embercsoport társadalmi és gazdasági helyzete egy adott társadalomban problémaként fogalmazódik-e meg vagy sem, részben reálfolyamatoktól, részben politikai döntésektől, nem utolsósorban pedig attól függ, hogy az érdekelt embercsoport, illetve a társadalom többi csoportja azt miként értékeli.

Habent sua fata libelli: tartja a latin, de nemcsak a könyveknek, hanem a bennük tárgyalt problémáknak is megvan a maguk sorsa. A hazai cigányság életviszonyai iránti érdeklődés, amely az 1970-es évek második felében tetőzött, napjainkban csökkenni látszik. Ez aligha magyarázható csupán a cigány népesség anyagi-kulturális viszonyainak javulásával; inkább arról van szó, hogy a beruházások és a fogyasztás visszafogásának időszakában eleve kisebb figyelem és kevesebb anyagi erőforrás fordítható a halmozottan hátrányos helyzetű rétegek körülményeinek javítására. Ezt csak tetézik az — egyébként talán indokolt — decentralizációs törekvések mellékhatásai.

Cigánykérdés nincs — szögezi le a könyv 1979-ben írt előszava, mert a felvetődő problémák „... összességükben sem jelentenek valamiféle »kérdést« egy olyan országban, amely alkotmányának szövegében már jóval több mint negyedszázada deklarálta a területén élő valamennyi kisebbség egyenjogúságát, s amely a nyelvi-etni-

kai csoportok problémáit ugyancsak sokkal több mint negyedszázada következetesen a lenini nemzetiségi politika elveinek jegyében oldja meg.”

Nem oszthatjuk ezt a „jogászai optimizmust” (melyet Lenin a sajtóperektől nem félve jogászai kretenizmusnak nevezett), mert nem hisszük, hogy egy deklaratív jogi aktus önmagában bármilyen társadalmi problémát megszüntetne.

Nézzük ugyanezen szerzőnek négy esztendővel későbbi — változnak az idők, változnak az emberek! — gondolatmenetét, ezúttal a könyv utószavából. „Ami a hazai cigány szeparatista törekvéseket illeti, jó, ha az érdekeltek idejekorán tudomásul veszik; egyrészt Magyarországon azokat a népcsoportokat deklarálták nemzetiséginek, nemzeti kisebbségnek annak idején, amelyek anyaországában számottevő lélekszámú magyar kisebbség él, s a paritásra való törekvés jellemezte nemzetiségi politikánkat. Márpedig cigányország Európa térképén nem található, s ha található volna is, semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy ott a lakosság akárcsak közelítőleg is olyan számban volna magyar anyanyelvű, mint ahány cigány anyanyelvű — vagy akár csupán magát cigánynak valló — ember Magyarországon él.” A korábbi jogászai optimizmus itt obskúrus, rossz emlékü táblabíró-logikába csap át.

A magunk részéről ugyan nem tartjuk valószínűnek, hogy ez idő szerint a Baranya megyei Alsószentmárton és a VIII. kerületi Mátyás tér lakói egyesülvén, Magyarországtól elszakadva önálló cigányállamot akarnának létrehozni, szerzőnk felfogását — aki szeparatizmust lát néhány cigány értelmiségi azon törekvéseiben, hogy etnikai hovatartozásának megőrzésével cigányként integrálódhasson a magyar

társadalomba —, mégis igen veszélyesnek tartjuk.

A lenini nemzetiségi politikát — amely nem mulasztott el soha különbséget tenni az elnyomók és az elnyomottak nacionalizmusa között, és a legkisebb etnikai csoport örendelkezési jogát is egészen az elszakadásig biztosítani kívánta — ugyanis nem lehet közös nevezőre hozni a paritás elvvel, a burzsoá nacionalista nemzetiségpolitika alapeszméjével. Az utóbbi szerint helyénvaló volna, ha egy ország politikai vezetése akár milliós nagyságrendű etnikai csoporttól megtagadná az őket megillető politikai, gazdasági, szociális és kulturális jogokat azon az alapon, hogy annak nincs anyaországa, vagy ott nem él a másik ország „államalkotó” nemzetével azonos etnikum, amelyet megtorlás érhetne. Nem kell bizonygatni, hogy az ilyen politika messzebb esik a lenini elvektől, mint Makó Jeruzsálemtől.

Furcsa és nehezen magyarázható az elő- és utószó közötti koncepcinális különbség. Ennek ellenére a könyv több, értékes tanulmányt tartalmaz.

Ezek közül is kiemelkedik *dr. Kozák Istvánné* írása a cigányoknak a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetéről. Az emberek jelentős része magukat a cigányokat okolja hátrányos helyzetük miatt: nem dolgoznak, munkakerülők, csavargók, vérükben van a lopás, a bűnözés, hallhatjuk úton-útfélen — megjegyezzük — nemegyszer olyanok szájából is, akik, vagy akiknek a szülei egy-két emberöltővel ezelőtt a saját bőrükön érezhették a társadalmi-faji diszkrimináció nyomását.

Ezek az emberek és néhány különleges büntetőjogi intézkedésen fejtő ró jogász-kriminológus is kezébe vehetné — a sokszor emlegetett, de ritkán olvasott — klasszikusokat. „... Azok, akiket életük megszokott pályájától hirtelen letaszítottak, nem szokhattak bele ugyanilyen hirtelenül az új állapot követelte fegyelembé. Tömegesen lettek koldusokká, rablókká, csavargókká, részben hajlamból, de a leg-

több esetben a körülmények kényszerítő ereje folytán. Ezért a XV. század végén és az egész XVI. század folyamán egész Nyugat-Európában véres törvényeket hoztak a csavargás ellen. A mai munkásosztály apáit mindenekelőtt megfenyítették azért, amit reájuk kényszerítettek, azért, mert csavargókká és pauperokká váltak. A törvényhozás „önkéntes” bűnözőként kezelte őket és feltételezte, hogy csupán jó szándékuktól függ, hogy tovább dolgozzanak a már nem létező régi viszonyok között.” (Karl Marx: A tőke. Magyar Helikon, Bp. 1967. I. kötet 817. o.)

A cigányok többsége — folytatja a szerző — vándoriparosként érkezett a középkori Európába. A vas- és fémkovácsolásban járatos kézműveseket a feudális urak szívesen fogadták. Zsigmond császártól Mátyás királyon át egészen Bocskaiig mint fegyverkovácsokat, tüzéreket Magyarországon is megbecsülték őket. Nem lebecsülendő társadalmi szerephez jutottak az akkoriban „stratégiai árucikknek” számító lovak kereskedelmével. A XVIII. századig a hazánkban élő cigányok nagy része lépést tartott a magyar társadalom lassú és fokozatos fejlődésével. A cigányok üldözése a legtöbb nyugat-európai országban a céhes ipar megerősödésével függött össze, minekutána a magyarországi céhes ipar fejlődése elmaradt a nyugat-európai mögött, a cigányság helyzetének radikális romlása nálunk később következett be.

1893 elején az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal cigányösszeírást végzett, melynek során feltérképezték a 15 éven felüli cigányság foglalkozási struktúráját is. A majd száz évvel ezelőtti adatok csattanósan cáfolják a cigányok többségének munkakerülő, élősdi, tolvaj életmódjára vonatkozó előítéleteket. A történelmi Magyarország területén 275 ezer 15. életévét betöltött cigány élt. Mindössze 7,6%-uk volt foglalkozás nélküli, további 10,4%-uk háztartásbeliként tevékenykedett, míg a fennmaradó 82% — férfiak és nők egyaránt — valamilyen kereső tevékenységet folytatott. Nagy

részük kézműipari, kovács vagy vályogvető munkával foglalkozott, 9,6%-uk muzsikálásból élt.

Külön figyelmet érdemel a 0,1%-ot kitevő értelmiségi réteg, akikről a múlt században Markó Miklós így írt: „Vannak hazánkban és külföldön nevelkedett mérnökök, orvosok, ügyvédek . . . Vannak aktív katonatisztek és minisztériumi tisztviselők, falusi jegyzők . . . mind elsőrendű erők. Ezek aránya azonban az összes cigány foglalkoztatottakon belül minimális, és többnyire csak a jobb módú zenészcsaládokból kerülhetnek ki.” A századvégi statisztikában kimutatott magas foglalkoztatottsági arányszám még akkor is figyelemre méltó, ha nyilvánvaló, hogy ez legfeljebb a cigányság kisebb részénél jelenthetett folyamatos, egész éven át végzett tevékenységet.

„Sajátos foglalkozásaikkal — állapítja meg a tanulmány szerzője — a cigányok több évszázadon keresztül fontos társadalmi szükségletet elégítettek ki, elsősorban a falusi lakosság körében, és ha nem is integrálódtak a társadalomba . . . elismerten szükséges funkciókat láttak el. A XVIII. és XIX. században feltehetően nem volt még túl nagy különbség a cigány és a nem cigány népesség többségének életszínvonala között. A nagy szakadék az utóbbi száz évben keletkezett.”

A múlt század végén Magyarországon is erős fejlődésnek indult ipar áttételesen még hátrányosabb helyzetbe sodorta a cigányokat. Megkezdődött a fémipari termékek sorozatgyártása, s természetes, hogy a lakosság az olcsóbb és szabvány minőségű ipari termékeket vásárolta. A XX. század elején a vályogvetést is engedélyhez kötötték, és az engedélyek jelentős hányadát már nem a cigányok kapták meg. Részben csökkent tehát a cigányok termékei iránti kereslet, részben fokozatosan kiszorultak egyes, jövedelmezőbb tevékenységekből; átvettek viszont olyan tevékenységeket (pl. csont-és ronggyújtás), melyet korábban más etnikumok végeztek, de kedvezőbb lehetőségek kedvéért elhagytak. A cigá-

nyokat végül is a kapitalista iparosítás taszította páriasorsba.

A felszabadulás, illetve a népi demokratikus fordulat eltörölte a cigányok jogi-állami diszkriminációját: az egyenlő jog azonban nem jelentett egyenlő lehetőséget a munkához, a tanuláshoz és a közügyekben való részvételhez.

1945-ben a földosztással kezdődött meg a magyar társadalom legnagyobb méretű átalakulása. 620 000 család között 3 260 000 hold mezőgazdasági földterület került felosztásra. A cigányok viszont, talán mert még nem érkeztek haza a náci koncentrációs táborokból, talán más okokból — annak ellenére, hogy a II. világháború előtt mintegy negyedrészüket mezőgazdasági napszámából tartotta fenn magát, és 80%-ban a falvak peremén éltek — egyszerűen kimaradtak a földosztásból. Ez a körülmény is tovább szűkítette munkalehetőségeiket, hiszen a kisgazdaságoknak kevésbé volt szükségük a napszámos munkaerőre, mint a korábbi nagybirtokoknak, a későbbiekben pedig ez — kiegészülve a falusi lakosság előítéleteivel — lehetetlenné tette a megalakuló termelőszövetkezetekbe történő belépésüket.

Az üzemek az írni-olvasni nem tudó, szakképzetlen néprétegnek csupán csekély hányadát szippantották fel. 1960-ban a munkaképes korú cigányoknak mindössze 30%-a rendelkezett állandó munkahellyel. Természetes, hogy a nagylétszámú munkátlan és létbizonytalanságban élő népesség a deviáns jelenségek egyik forrásává vált. A hatvanas évek közepétől a munkaerő-tartalékok kimerülése a vállalatokat (elsősorban az építőiparban, a kommunális ágazatban és részben a bányászatban) a cigány munkaerő befogadására kényszerítette; ma a munkaképes korú cigány férfiak foglalkoztatása alig marad el a nem cigányok munkavállalásától.

A munkavállalás lehetősége természetesen nem azonos a munkaválasztás lehetőségével. Alacsony iskolai végzettségük és szakképzetlenségük

miatt általában csak a legnehezebb, legpiszkosabb munkákat tudják elvállalni. Mindössze 10—12%-uk szakmunkás, a többiek betanított, illetve segédmunkát végeznek. Nagyon keveseknek adatik meg a társadalmi felemelkedés lehetősége. A perspektívalanság pedig — főként a fiatal generációknál — az alkoholizmus, a bűnözés melegágyává válhat.

A cigányok hátrányos társadalmi helyzetének ma tehát általánosságban nem az az oka, hogy nem dolgoznak vagy nem akarnak dolgozni — állapítja meg befejezésül a tanulmány —, hanem, hogy „szakképzetlenségük miatt többségük alacsony keresetet biztosító munkakörben dolgozik, és újratermelődik az iskolázatlan réteg. Ugyanakkor... mivel sokuk nagycsaládos... az egy főre jutó kereset a cigánycsaládok nagy többségében... igen alacsony.”

A cigány néesség lakásgondjainak megoldásával kapcsolatos feladatokról és intézkedésekről szól *Huszóczy Miklós* írása. Az 1964. évi felmérés szerint országosan 55 000 család, 220 000 ember élt barlangokban és putritelepeken; ezek 70%-a cigány volt. A kormányzati szervek 1964-ben, 1974-ben és 1979-ben határozatokat hoztak a telepek fokozatos megszüntetésére. 1965-től 1980-ig az érintett családok fele került emberibb lakáskörülmények közé.

Úgy véljük, ez akkor is jelentős eredmény, ha az akció során létesített félkomfortos, a legtöbb esetben folyóvíz és csatornázás nélküli, ún. „Cs”-lakások újabb problémák kiindulópontjai. A „Cs”-lakásoknak a szegregációt és a hátrányos helyzetet bizonyos mértékig konzerváló hatásai lépcsőzetes lakáshoz juttatással megelőzhetőek volnának. Sajnos az ország jelenlegi gazdasági helyzete, az ezzel összefüggésben kialakult lakáspolitikai, az állami lakásépítések nagymérvű csökkenése, a lakások áruvá válása ezt a megoldást nem teszi lehetővé. A még meglévő telepekről, illetve a „Cs”-lakásokból a telekárak és az építkezési költségek

nagyarányú emelkedése miatt önerőből lehetetlen kikerülni.

Dr. Horváth Mihály írása egy megye cigány lakosságának egészségügyi helyzetével, míg *Kotnyek István* cikke a cigánygyermekoktatásával foglalkozik. Az elmúlt két évtizedben legalábbis tömegmérétekből megszűntek a kalóriahiányos táplálkozásból eredő megbetegedések, a putrik számának csökkenésével visszaszorultak a fertőző betegségek. A korábbi, rendkívül rossz egészségügyi körülmények utóhatása máig megmutatkozik a koraszülések magas számában (még mindig 30%!).

Az 1970-71-es tanévben 138 990 gyereket irattak be hazánkban az általános iskola I. osztályába; ezek 10,8%-a volt cigány. Országos átlagban az első osztályosok 12,3%-a volt túlkoros, míg a cigánygyermekek közül 56,1%. Az illetékes állami szervek feltárták a jelenség okait és egy sor fontos kezdeményezést elindítottak. Ugrásszerűen megnőtt a napközis ellátásban részesülő cigánygyerekek száma, megkezdődött az intézményes iskola-előkészítés. Ennek eredményeként számottevően megnőtt az általános iskola nyolc osztályát eredményesen elvégző cigány tanulók száma.

Péli Tamás A cigányok törekvései sorsuk megváltoztatására című írásában röviden vázolja a cigányok helyzetét az európai szocialista és tőkés országokban, különös tekintettel a nemzeti és nemzetközi cigány szervezetekre. Ezek létezését, működését pozitívan ítéli meg, mert véleménye szerint a cigányság társadalmi felemelkedése az érdekelték aktív közreműködése nélkül elképzelhetetlen. Megállapítja, hogy „A nyílt fajüldözés megszüntetése egyáltalán nem szüntette meg az általánosan elterjedt faji előítéleteket, így a megkülönböztetés elleni harc szükségessége tömörítette elsősorban a legkülönbözőbb helyi, országos és nemzetközi szervezetekbe a cigányságot, elsősorban azokon a területeken, ahol akár súlyosbodó helyzetük következtében, akár pedig a polgári demokrácia által

elvileg, a szocializmusban pedig gyakorlatilag is megadott lehetőségek felismerése révén önálló lépésekre kényszerültek.”

Vele szemben Szegő László szerkesztői zárszavában úgy véli, hogy a „napnál világosabban bebizonyosodott”, hogy a különböző cigány szervezetek „lényegükből következően” csak arra alkalmasak, hogy egyes országok kormányaitól jóvátétel címén különböző pénzüsszegeket hajtsanak be, de alapos a gyanú, ha ezen összegek egyáltalán befolyanak, nem kerülnek majd igazságos elosztásra. Úgyszintén alkalmatlanok ezek a szervezetek a nem cigány tömegek és az őket képviselő hatalmi szervek asszimilációs törekvéseinek leküzdésére, hisz a cigányság jövője — véleménye szerint — az asszimiláció.

Sok mindent megtudhatunk a legkülönfélébb kiadványokból a magyarországi cigányokról; hogy nem felelnek meg a nemzetiség kritériumainak, hogy nem alkotnak egységes szociális réteget, és így tovább. Társadalomelméleti elemzéseinknél — mivel közhasználatú fogalmi hálónkkal nehezen megragadhatók — legszívesebben elfe-

ledkezünk létükről. Am ha cigánykérdés nincs is, cigányok vannak, és a cigányság — a mi fogalmi meghatározatlanságunk ellenére — virulensen vegetál. Nemcsak a társadalmi deviancia kimeríthetetlen forrása, hanem a politikai névtelenségnek, a politikai szint alatt tengődésnek is rekvizituma.

Önképviselet nélkül, a politikai névtelenségből való kiemelkedés híján pedig még a legadekvátabb szociálpolitika is csak jótékonykodás. Lehetséges persze, hogy a cigányságnak nem lesz aktivitása, ereje, hogy kilépjen a politikai névtelenségből, és megmarad társadalom alatti helyzetben, esetleg bűnbak is lehet. Mindhárom tendenciának volt és van realitása: csak a negyedik, az asszimiláció nem sikerül, Mária Terézia óta.

Ezek a kötet számunkra legérdekesebb írásai. Több közlemény foglalkozik történeti, néprajzi kérdésekkel: a cigányok szokásrendszerével, népművészeti, zenei és tánckultúrájával, a cigány népköltészettel és irodalommal, a romológiai kutatások történetével. Végezetül közli a kiadvány a romológia magyar nyelvű irodalmának válogatott bibliográfiáját is.

Bánki Erika